

A NYELV, A DOLGOK ÉS AZ ALAPÍTÓ MEGNEVEZÉS

A nyelvi alkotás és a mai szépirodalom

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ

...über die Sprache sprechen ist vermutlich noch schlimmer
als über das Schweigen schreiben. (...) Die Sprache selbst ist:
die Sprache und nichts außerdem. Die Sprache selbst ist die Sprache.
(Martin Heidegger: *Die Sprache*)

Az európai gondolkodás arisztotelészi hagyománya köztudottan egy olyan antropológiai megkülönböztetéssel magyarázza az ember kultúra- és közösségalkotó képességét, amelyet magából „a semmit vaktában nem cselekvő természetből”¹ származtat. A *biosz* világán belül eszerint az a különbség bizonyul meghatározónak, hogy a csupán hangokat megnyilvánítani képes élőlényekhez képest egyedül az ember van felruházva olyan javakkal, amelyek közvetlenül nem találhatók meg a természetben. Az értelmes beszédet lehetővé tevő, artikulált szavak hangzó tényezők ugyan, de *logoszként* már annak a rendszernek az alkotórészei, amelyet nyelvnek nevezhetünk. Éspedig annak tudatában, hogy a fájdalmat és örömet közlő/kifejező *phoné* lehetőségein túl

az értelmes beszéd a hasznos és a káros, tehát egyúttal az igazságos és az igazságtalan kifejezésére is szolgál. Valójában éppen az a többi élőlényel szemben az ember sajátossága, hogy ő az egyedüli, aki felfogja a jót és a rosszat, az igazságot és az igazságtalant, márpedig éppen azokból, akik erre képesek, jön létre a család és az állam.²

Ez a szerveződés Arisztotelésznél hangsúlyosabban látszik nyelvi feltételezettségűnek, mint Platón *Prótagoraszában*, ahol a nyelviség (nem természeti eredetű!) képessége önmagában még nem számolja föl a szervezetlen szétszórtságot.³ Arisztotelész azonban e különbség ellenére is a platóni hagyomány folytatója, megalapozva annak lehetőségét is, hogy az eredeti antropológiai megkülönböztetés majd Wilhelm von Humboldtnál nyerjen új nyomatékot.

¹ Arisztotelész: *Politika* 1253a

² Arisztotelész: Uo.

³ Vö. Platón: *Prótagorász* 322a

Érvényes a tanítás – írja erről Heidegger –, hogy a növénytől és az állattól eltérően az ember a beszédképes (*sprachfähig*) élőlény. A mondat nemcsak úgy érti ezt, hogy egyéb képességek mellett az ember ama képességgel is rendelkezik, hogy beszél. A mondat azt akarja mondani, hogy csak a nyelv teszi képessé az embert arra, hogy mint ember legyen az az élőlény, ami. Az ember úgy ember, mint aki beszél. Ezt mondta Humboldt.⁴

I.

Bár Uexküll, Heidegger, Derrida vagy Agamben óta mind képlékenyebbnek mutatkoznak ennek az antropológiai megkülönböztetésnek az ismérvei, az azonban a modernség korszakküszöbén innen sem könnyen cáfolható, hogy a 30-as évek nyelvi fordulata éppen a világban való nyelvi elhelyezkedés új értelmezésével nyitott artikuláltabb távlatot az egyebek mellett nyelvi műveleteket is végző ember világbeli elhelyezkedésének kartéziánus elképzelésére. Ebben az új nézetben mindenekelőtt abban mutatkozott meg a kartéziánus nyelvantropológiai modellek elégtelensége, hogy a szubjektivitás formális struktúráiban megalapozott – azaz alany (az ember) és tárgy (a világ) szembenállásaként elgondolt – humán alapviszony csak olyan nyelvértelmezést tett lehetővé, amelyben a nyelv a kommunikáció *eszközeként* áll az ember *rendelkezésére*. Az eszközjellegű kéznél létnek ez az elképzelése értelemszerűen kívül is helyezte a szubjektumot az ész nyelveként értett nyelv világán. Úgy állítva szembe a beszélőt saját nyelve készletszerű tartományával, mintha a szóállományon elvégzett helyes grammatikai műveletei hibátlan hozzáférést biztosítanának számára a világhoz. Ami lényegében azt implikálta, hogy a nyelven elvégezhető műveletekhez szükséges kompetenciák végső soron nem nyelvi természetűek, hanem mintegy *kívülről*, a racionális (ki/jelentés)logikai kombinációk tartományából átszarmaztatva teszik szemantikailag működőképessé a nyelvi ösztörténés rendezetlen esetlegességét. A nyelvi közlés szabályai ilyen módon egy „adekvát” világmegértés éppenséggel nem nyelvi szabályrendszerének kerültek az ellenőrzése alá. (Némileg karikírozva az így értett „nyelvi kompetenciák” működését: mintha az én és a te összetévesztésének veszélyeire nem a kommunikatív nyelvi tapasztalat, hanem a logikai szabályok – nyelven kívüli – ismerete ébresztené rá a mindenkori beszélőt.)

A nyelvi fordulat során azonban annak gondolkodástörténeti tapasztalata került előtérbe, hogy az értelmes beszédre egyedül képes élőlény nyelvi mivolta (= a nyelv általi definiálhatósága) a nyelvnek *nem az eszközszerű használatában* mutatkozik meg, hanem kettejük viszonyának ama másik értelmezésében, ahol az embernek a nyelvhez való *hozzátartozása* a meghatározó mozzanat. Nem pedig a nyelvi készlettel szemben szituált szubjektivitás, mint a nyelvi történést megelőző egyéni tudat ottlétének elkülönültsége. Humboldt kimutatta – hangsúlyozza itt Gadamer –,

⁴ Heidegger 1993: 11.

hogy *a nyelvi látás világlátás*. Felismerte, hogy az élő beszédtevékenység, a nyelvi energiea a nyelv lényege, s ezzel megtörte a grammatikusok dogmatizmusát. (...) A nyelv nem csupán azoknak a felszereléseknek egyike, amelyekkel a világban levő ember rendelkezik, hanem rajta alapul és benne mutatkozik meg, hogy az embereknek egyáltalán *világuk* van. A világ mint világ a világon levő egyetlen más élőlény számára sem létezik úgy, mint az embernek. A világnak ez a megléte azonban nyelvi jellegű. Ez a voltaképpeni magja Humboldt egészen más céllal megfogalmazott tételének, mely szerint a nyelvek világképek. Humboldt ezzel azt akarja mondani, hogy a nyelvnek egyfajta önálló léte van az egyes egyénnel szemben, aki egy meghatározott nyelvi közösséghez tartozik, s az egyént, ha az belenő a nyelvbe, egyúttal egy meghatározott világviszonyba és világviselkedésbe vezeti be. Fontosabb azonban az, amin ez a kijelentés alapul: az, hogy a nyelvnek a maga részéről nincs önálló léte a világgal szemben, amely megszólal benne. Nemcsak arról van szó, hogy a világ csak annyiban világ, amennyiben megszólal, hanem a nyelv voltaképpeni létezése is csak abban áll, hogy megmutatkozik benne a világ. Tehát a nyelv eredeti emberi volta egyúttal az emberi világban-lét eredeti nyelviségét jelenti.⁵

Az ember nyelvhez tartozása Gadamer értelmezésében egyúttal tehát mindig magában foglalja annak tapasztalatát is, hogy a világ és a nyelv elvileg sem választhatók el egymástól. A nyelv azért teszi ezt lehetővé, „mert nem a reflektáló gondolkodás teremtménye, hanem maga is végrehajtja azt a világviszonyulást, amelyben élünk”.⁶ A világ és a nyelv összetartozása antropológiailag tekintve az ember nyelviségének tapasztalati vetülete.

Így tekintve a nyelvhez való hozzátartozás természetesen nem valamiféle determinált belefoglaltság a nyelv abszolút hatalmába, hanem

csak azt jelenti, hogy a világra és önmagunkra irányuló szemléletünk közvetlensége, melynél kitarunk, a nyelvben őrződik meg és gondolkoztatik, mert mi, véges lények mindig messziről jövünk, és messzire érünk. A nyelvben válik láthatóvá az, ami minden egyes egyén tudatán túl, valóban van.⁷

[...] A világ a fenti kölcsönösségi értelemben tehát nem tárgyává válik a nyelvnek, hanem megmutatkozik benne. Ezért fogalmazhat alább Gadamer úgy, hogy „ami a megismerés és a kijelentés tárgya, azt már eleve a nyelv világhorizontja fogja körül. Az emberi világtapasztalat nyelvisége nem foglalja magába a világ tárgyiasítását”.⁸ A nyelv elsőbbsége az ember nyelviségére vonatkoztatva azzal jár, hogy a jelentés/értelem keletkezése sohasem valamely egyirányú (s ilyenként végrehajtott vagy

⁵ Gadamer 1984: 308.

⁶ Gadamer 1984: 312.

⁷ Gadamer 1984: uo.

⁸ Gadamer 1984: uo.

„kivitelezett”) közlési művelet eredménye, hanem olyan *történet*, amely – a maga eredendően dialogikus szerkezetén keresztül – mindig csak részesülőként és közreműködőként vonja be magába a közlés és megértés alanyát. Úgy is mondhatnánk, ez a nyelvi történet maga afféle „fölrendelt” szubjektumként mozgatja és egymás kölcsönösségében engedi csak érvényesülni a hermeneutikai dialógus résztvevőit.

Itt egyáltalán nem létezik önmagunk birtoklásának a szabadsága [...] Aki megért, az már eleve be van vonva egy történetbe, melynek révén valami értelmes érvényesül. [...] Mint megértők, egy igazságtörténetbe vagyunk bevonva, s úgyszólván késve érkezünk, ha azt akarjuk tudni, hogy mit kell hinnünk.⁹

E vonatkozásban is érvényes tehát, amit Gadamer a hagyományban mondottak megszólalásáról ír: „[I]tt lehet csak igazán azt mondani, hogy ez a történet nem a mi tevékenységünk a dologgal, hanem magának a dolognak a tevékenysége.”¹⁰

A nyelv lényegi működése szempontjából mindez azonban éppen azért nem egykönnyen belátható, mert a nyelv a köznapi kommunikációban olyan eszközként áll kézhez, hogy szinte láthatatlanul és evidens tökéletességgel képes eleget tenni a köznapi szótértés igényeinek. A különös paradoxon abban van, hogy a nyelv éppen a kölcsönös megértés példás kiszolgálójaként teszi lehetetlenné a lényegi működéséhez való hozzáférést. Mert amíg önmagát nyelvként eltüntetve játszik a kezünkre, a birtokunkban lévő, megbízható és jól használható eszközök egyikének látszik csupán. Nyelvként a nyelv csak akkor kezd emlékeztetni magára, amikor zavar támad ebben a magától értetődő működésben. A köznapi kommunikációban, persze, csak azért tudunk egyáltalán beszélni, mert ilyenkor mint nyelv maga a nyelv nem szólal meg. Mint Heidegger emlékeztet rá, a nyelv ekkor úgy marad a háttérben, hogy éppenséggel nyelvként nem hozza szóba önmagát. Ezért a köznapi kommunikációban úgyszólván lényegi mivoltában lesz megtapasztalhatatlan.

De hol jut szóhoz nyelvként a nyelv maga? Sajátságos módon ott, ahol valamire, amihez közünk van, ami magához ránt, gyötör vagy lelkesít bennünket, nem találjuk a helyes szót. A gondolat ilyenkor a kimondatlanban hagyjuk és közben – anélkül hogy igazán meggondoltuk volna – átéljük/felidézzük (*durchmachen*) azokat a pillanatokat, amikor maga a nyelv messziről és futólag a lényegével érintett meg bennünket.¹¹

Számos gondolkodástörténeti hozadékaival együtt a 30-as évek nyelvi fordulata alighanem azon a ponton teljesedett ki, amikor a csak nyelvként lehetséges világ és a beszéd definiálta ember összetartozásának horizontjában körvonalazódó nyelv

⁹ Gadamer 1984: 338–339.

¹⁰ Gadamer 1984: 321.

¹¹ Heidegger 1993: 161.

értelmezhetőségét – a szociális, szemantikai és antropológiai instrumentalizáció béklyóiból kiszabadítva – magához a nyelvhez sikerült visszavezetnie. Legkézenfekvőbb jelzése mindennek, hogy a nyelv mibenlétére vonatkozó kérdés az ötvenes évekre abban a markáns tautologikus formulában sűrűsödött össze, amely szerint „[a] nyelv maga: a nyelv és azon kívül semmi más. A nyelv maga a nyelv.”¹² Ez a meghatározás nem a technika okkupálta és már csak így rendelkezésünkre álló világ nyelvi metafizikáját veszi mértékül. Azaz nem valami fölrendelt nyelv képzetében van megalapozva, mint a metalingvisztikai tanok, „mert a metalingvisztika az arra irányuló technifikációnak a metafizikája, amely az összes nyelvet egy egyedül működőképes interplanetáris információs eszközzé akarja változtatni”.¹³ Ez a tautológia ugyanis éppen azért nem egyvalaminek a terméketlen kétszer mondása, mert két olyan mögékerülhetetlen adottságot fogalmaz meg a nyelvről, amelyekből maga a nyelv autoritása is származik. Egyfelől azt állítja, hogy a nyelv nem magyarázható meg másvalamiből: eredete felderíthetlensége okán nem vezethető le olyan tényezőkből, amelyek kényszerítő körülmények gyanánt csak ilyenként tették (volna) lehetővé. Másfelől pedig arra emlékeztet, hogy abban is a nyelv mindenkori mögékerülhetlensége nyilvánul meg, hogy a rá vonatkozó kérdéseinket sem irányíthatjuk rá kívülről, mert azokat csupán az általa előírt szabályok szerint tehetjük föl értelmesen. A nyelvről csak a nyelv rendelkezésünkre bocsátotta módon beszélhetünk: nincs olyan nyelv, amely (meta)nyelvként úgyszólván önmaga fölé tudna emelkedni.¹⁴

A nyelvre így a tapasztalat felől – nem pedig a tudományok módszerhitétől vezettetve – ráirányuló kérdés azután a létmódra nézve annak felismerésében részesít, hogy mindenekelőtt a nyelv az, ami beszél. „Hogyan létezik a nyelv mint nyelv? Azt válaszoljuk: a nyelv beszél.”¹⁵ „Az ember csak akkor beszél, ha közben megfelel a nyelvnek.”¹⁶ A nyelvként értett – és nem egyebek eszközéül vett – nyelvnek itt az a fő tulajdonsága, hogy létezése közvetlenül a beszédet magába sűrítő mondott/akban tapasztalható meg. A mondott/akban kiteljesedő beszéd a mondottakat egybegyűjtő módban marad tartós és tartósan lényegi.¹⁷ Az, hogy az ember csak annyiban képes a beszédre, amennyiben megfelel a nyelvnek, nem azt jelenti, hogy a nyelv „eszkö-

¹² Heidegger 1993: 12.

¹³ Heidegger 1993: 160.

¹⁴ „Beszélünk és a nyelvről beszélünk. Az, amiről beszélünk, a nyelv, már mindig is megelőz bennünket. Állandóan csak utána beszélünk. Szüntelenül tőle függve maradunk el amögött, amire már előzetesen szert kellett volna tennünk ahhoz, hogy beszélhessünk. Ennél fogva amikor a nyelvről szólunk, behálózódva maradunk egy soha ki nem elégítő beszédben. Ez a behálózottság elzár bennünket az elől, ami meg kellene, hogy nyilvánuljon a gondolkodásnak.” Heidegger 1993: 179.

¹⁵ Heidegger 1993: 12.

¹⁶ Heidegger 1993: 33.

¹⁷ Lásd Heidegger 1993: 16.

zölné ki az embert”, s ennyiben „az ember [*csupán*] a nyelv ígérete volna”¹⁸ Sokkal inkább arról van szó, hogy a beszédet összesűrítő mondott/ak (meg)hallásán, a nyelvre való ilyen ráhallgatáson keresztül *beszélve* részesül nyelviként a világszerűségben az ember. Mert csak ilyenként tapasztalhatja meg a halandó történőként azt a beszédet, amely őt a tartós, de véges ittlétének világszerűségébe helyezi.¹⁹ Amennyiben így értve világot csak a nyelv képes *adni*, a nyelvnek ez a nem-instrumentális értelmezése a nyelv létmódján keresztül egy másik vetületben tér vissza annak premisszájához, vagy explicálja annak premisszáját, hogy a nyelviségen keresztül definiált ember nyelvi mivolta – azzal úgyszólván egybeesve, vagy azzal azonosként – az ember világban-létének hogyanját is jelenti.

Az irodalom nyelvhez való viszonyának kérdése ezért a nyelvi fordulat óta csak részleges sikerrel közelíthető meg a lingvisztikai nyelvfogalmakhoz kötődő eljárásokkal. Már csak azért sem, mert manapság ugyan ritkaságszámba megy az olyan irodalomtudományi irányzat, amely – ha nem kapcsolódik is a nyelvi fordulathoz – szerint a nyelviként a nyelv ne az irodalomban kerülne legközelebb az olvasóhoz. Abban azonban már távolról sincs közmegegyezés, hogy a nyelv és a nyelvi szó a dolgoktól el-utaló jel gyanánt, a maga képi-metaforikus adottságaival, a közlés retorikai-figuratív stabilizálhatatlansága révén, a nyelvi „látvány” és a materiális hangzás érzékleti nyomatékával, saját szimbolikus-reprezentációs képességeinek köszönhetően, esetleg a történő nyelvművészeti létesülés igazságpotenciálján keresztül szolgálja, viszi végbe, vagy engedi bekövetkezni az irodalom esztétikai tapasztalatát. Ám akár a diszkurzív-szemantikai, akár érzéki-materiális mozzanatok uralta értelmezési pozíciók közelségébe kerülnek is az irodalom nyelviségére vonatkozó elgondolások, annyiban már mind túl vannak a klasszikus strukturalizmus és a formalizmusok következtetésein, hogy mára a jelentősebbek egyike sem kergeti annak illúzióját, hogy valamely szakmai egyetértés esélyével meghatározhatók volnának az irodalmiság formális nyelvi ismérvei.

Nem véletlenül hangzanak egybe Gadamer excellens nyelvpoétikai megfigyelései, illetve az irodalom nyelviségétől távolabb eső kultúrtechnikai következtetések is abban, hogy az irodalom nyelvművészeti karakteréhez sem a jelszerűség hangsúlyozása, sem pedig a szókészlet és grammatika kombinációjának lingvisztikai nyelvfogalma nem visz közelebb.

A nyelvi szó nem jel – olvassuk az *Igazság és módszerben* –, melyért nyúlunk, de nem is olyan jel, amelyet előállítunk vagy valaki másnak adunk, nem létező dolog, melyet használatba veszünk, és a jelentés idealitásával terhelünk meg, hogy ezáltal valami más létezőt tegyünk láthatóvá. Ez az elgondolás mindkét oldalon hamis. A jelentés idealitása magában a szóban rejlik. A szó mindig már eleve jelentés. Ez azonban nem jelenti másfelől

¹⁸ Heidegger 1993: uo.

¹⁹ Vö. Heidegger 1993: 13–14.

azt, hogy a szó a létező minden tapasztalatát megelőzné, s csak külsőlegesen csatlakozna a már megszerzett tapasztalathoz úgy, hogy aláveti magát neki. Nem úgy áll a dolog, hogy a tapasztalat először független a szótól, s aztán a megnevezés reflexió tárgyává teszi, például úgy, hogy aláfoglaljuk a szó általánosságának. Ellenkezőleg: magához a tapasztalathoz tartozik, hogy keresi és megtalálja a szavakat, melyek kifejezik. A helyes szót keressük, tehát azt a szót, amely valóban a dologhoz tartozik, úgyhogy maga a dolog jut benne szóhoz. Ha kitartunk is amellett, hogy ebből nem következik semmiféle egyszerű leképezésviszony, a szó annyiban mégis magához a dologhoz tartozik, hogy nem jelként rendeljük a szóhoz.²⁰

A (természetes) szóbeliség és a mesterséges technológiaként megjelenő írás történeti viszonyát vizsgálva Ong is azt hangsúlyozza, hogy „[a] gondolat alapja a beszéd, nem a szöveg; a szövegek csak a vizuális jelnek a hangok világára való vonatkoztatása révén nyernek jelentést”.²¹ Vagyis a jelnek a dologtól való elvi távolsága bizonyul meghatározónak abban is, hogy

[a] szóbeliség világában [azaz: a nyelvnek mindig csak hangzó módon élő valóságában – K. Sz. E.] élő ember valószínűleg nem úgy gondol a szavakra, mint »jelekre«, néma és vizuális jelenségekre. A homéroszi formula »szárnyas szavakat« említ, és ezzel egyszerre sugall elmúlást, hatalmat, szabadságot: a szavak szüntelen mozgásban vannak, még hozzá repülnek – olyan mozgást végeznek tehát, mely különleges erőt sugároz, és amely a mozgást végzőt a mindennapok súlyos, nehéz, »tárgyas« világa fölé emeli.²²

A nyelv költői viselkedésének látószögében Gottfried Benn-nél ennél mélyebb érvénnyel, mert hatástörténeti időbelisége nyomatékaival jelenik meg a szó mindenkori hatalma: „Szavak, szavak – főnevek! Csak a szárnyukat kell, hogy kitarják és évezredek hullnak ki a röptükből.”²³ A nyelvnek éppen ezen a képességén keresztül válik igazán láthatóvá, miért is alkalmatlan a lingvisztikai nyelvfogalom és a szó szemiotikai értelmezése az esztétikai tapasztalat nyelviségének megragadására:

Nemcsak arról van szó, hogy a nyelvhasználat és a nyelvi eszközök továbbképzése olyan folyamat, amellyel nem áll szemben semmiféle egyéni tudat, amely tudna és választana – ennyiben a szó szoros értelmében helyesebb azt mondani, hogy nem mi beszéljük a nyelvet, hanem a nyelv beszél minket (úgyhogy például egy szöveg nyelvhasználatából a keletkezési kora pontosabban meghatározható, mint a szerzője) –, fontosabb ennél az,

²⁰ Gadamer 1984: 291.

²¹ Ong 2010: 70.

²² Ong 2010: 71.

²³ Benn 1997: 520.

amire állandóan utalunk, hogy a nyelv nem mint nyelv, nem mint grammatika és nem is mint szótár, hanem mint a hagyományban mondottak megszólalása képezi a voltaképpeni történet, mely egyszerre elsajátítás és értelmezés.²⁴

A nyelv ilyen viselkedése segíti hozzá a műalkotás révén az esztétikai tapasztalatot ahhoz, hogy magában a nyelvben tapasztalhassa meg történő igazság mindenkori nyelvhez tartozását:

Heidegger megmutatta nekünk, hogy a műalkotás igazsága nem a logos kimondott mivolta, hanem hogy úgy van (Daß) és úgy van Jelen (Da) egyben, ami a felfedés és elrejtés vitájában áll. [...] [A] kérdés [...] az volt, hogy hogyan néz ez ki különösen a szó műalkotásának esetében, ahol is az elrejtés a művészet »képződményében« eleve feltételezi a nyelvben-létet és a lét bennelétét a nyelvben. [...] Csak aki otthon van egy nyelvben, az képes tapasztalni a költői szó önmegtartó és önmagában megálló kijelentését, mely kijelentés még egy másik otthon-létet biztosít a régtől fogva ismertben. De hát ki van otthon egy nyelvben? Úgy tűnik, hogy az, amit a modern kutatás »nyelvi kompetenciának« nevez, inkább a beszéd otthonon kívülségét jelenti, a beszéd használatának korlátlanóságát – gyors lecsengését.²⁵

A (csak embernek adatott) világba-tartozás történő nyelvisége ezért mindig csak az irodalomban tapasztalható meg a legmagasabbrendű formában. Éspedig úgy, hogy a nyelvművészet azon a történetesen keresztül ébreszt rá a humán világbanlét hogyanjára, értéktelítettségére és fogyatkozásaira, hogy csak a nyelvhez tartozás részesül igazságban. Abban az értelemben, ahogyan ezt Hölderlin Mnemosynéjének nevezetes soraiban²⁶ olvassuk: az igaz megtörténik; és az igaz az, ami megtörténik. A(z meg)történő igazság ezért a Gadamer adta értelemben mindig olyasvalami, ami aztán innen fogva van. Ám – éppen a történő jelleg miatt – sem ezt, sem a Mnemosyne következtetését nem szabad történetietlenül gondolni. Mert az, hogy a történés-jelleg az igazság lényegéhez tartozik, éppen hogy létmódjának történetiségét jelenti. Ilyenként tehát nem örök, időtlen vagy végleges érvénnyel van.²⁷

Csak ahol nyelv van, ott van világ – írja erről Heidegger –, vagyis: döntésnek és műnek, tettnek és felelőségnek, de önkénynek és lármának, hanyatlásnak és zűrzavarnak is állandóan változó közege. Csak ahol világ hat és működik, ott van történelem. A nyelv eredetibb értelemben véve java az embernek. A nyelv jótáll azért, azaz: biztosítékot nyújt

²⁴ Gadamer 1984: 321.

²⁵ Gadamer 1994: 139–140

²⁶ „Lang ist / Die Zeit, es ereignet sich aber / Das Wahre.”

²⁷ Mert még „a beszélgetésnek is saját szelleme van, s a nyelv, amelyen folyik, magában hordja saját igazságát, azaz »feltár« és megmutat valamit, ami aztán ettől fogva van” (Gadamer 1984: 269).

arra, hogy az ember mint történelmi ember tud lenni. A nyelv nem rendelkezésre álló eszköz, hanem az az esemény (Ereignis), amely az emberlét legfensőbb lehetősége fölött rendelkezik.²⁸

Belátható tehát, hogy a nyelvi fordulat óta – de már Husserlnél kezdődően – formálódóban volt az a gondolat, hogy az irodalmat éppen a fenti módon megmutatkozó nyelviség miatt lehetetlen kielégítően úgy meghatározni, mintha az pusztán a nyelv, illetve a nyelvhasználatok egyike volna. Azzal a klasszikus strukturalista felfogással szemben tehát, amely a poétikai funkciót – a nyelvi funkciók sokféleségéből levezetve – a közleményre mint közleményre való összpontosítással magyarázta, a nyelvi fordulat a nyelv funkcióteljességének kérdését helyezte előtérbe. Mert azt ugyan Jakobson is hangsúlyozta, hogy a poétikai funkció – járulékos alkotóelemként – más nyelvi tevékenységben is részt vesz, de éppen nem a funkcióteljesség megnyilvánítóját látta benne, hanem annak megbontójaként tekintett rá. Ennek megfelelően a nyelv jelszerűségére emlékeztető, megkülönböztető hatást tulajdonított neki, amely „elmélyíti a jelek és a tárgyak alapvető kettéválását”.²⁹ Ehhez képest Heidegger Hölderlin-tanulmánya már 1936-ban arra az álláspontra jutott, hogy nem a költészet vezethető le a nyelvi műveletek sokféleségéből, hanem a nyelv funkcióteljessége származik a költészetből:

Először arra jutottunk, hogy a költészet műveinek területe a nyelv. A költészet lényegét ezért a nyelv lényegéből kell megragadnunk. Azután azonban világossá vált: a költészet a létnek és minden dolgok lényegének alapító megnevezése – nem valamiféle tetszőleges mondas, hanem az, amely által először lép a nyitottságba mindaz, amit aztán a hétköznapi nyelvben megbeszélünk, megtárgyalunk. Ezért a költészet a nyelvet soha nem műve kézzellevő nyersanyagaként veszi, hanem maga a költészet teszi először lehetővé a nyelvet. A költészet egy történelmi nép ősnyelve.³⁰ Tehát fordítva, a nyelv lényegét kell megértenünk a költészet lényegéből.³¹

A nyelvértelmezés e Hölderlinen keresztül létesített hagyománya nem szenved törést az irodalmi hermeneutika és a szintén nyelvi fordulatban megalapozott dekonstrukció³² versengése során sem.

²⁸ Heidegger 1998: 40.

²⁹ Jakobson 1972: 239–240.

³⁰ Ez az elgondolás még a felszíni hasonlóság ellenére sem Hamann jól ismert felvilágosodás kori tételét ismétli meg a költészetéről mint az emberiség anyanyelvéről. Vö. Heidegger 1993: 13.

³¹ Heidegger 1998: 45.

³² A hermeneutikához elsősorban a nyelv megelőzhetetlensége okán, illetve „szubjektumkritikai” szempontból közeledő dekonstrukció a jelölők láncolatának függő alávetettjeként érti a szubjektumot („sujet”), akinek azért nem önmagában van az oka, mert rajta keresztül a nyelv jelölők láncolataként beszél. A szubjektum itt – ellentétben a hermeneutikával – nem annyira

Hogy mi a nyelv mint nyelv – írja 1970-ben Gadamer – és hogy mi az, amit mint a szó igazságát keresünk, nem ragadható meg oly módon, hogy a nyelvi kommunikáció úgynevezett »természetes« formáiból indulunk ki, hanem fordítva, a kommunikáció ilyen formáit a költői beszéd mód felől saját lehetőségeikben ragadjuk meg. [...] A költői szóban történő önbeteljesedésből válik olyan világossá, hogy miért a nyelv lehet információs eszköz és nem pedig fordítva.³³

Leghatározottabban a nyelvtudományban is ezekben az években jut szóhoz annak tapasztalata, hogy „a költői nyelv nem a nyelvhasználatok egyikeként jelenik meg, hanem mint a nyelv egyáltalán, mint az összes nyelvi lehetőség megvalósulása. (...) Így arra a következtetésre jutunk, hogy a költői nyelv a nyelv teljes funkcionalitását jeleníti meg, s hogy a költői nyelv az a hely, ahol a nyelv funkcionális tökéletessége kibontakozik.”³⁴ Ha a nyelv funkcióteljessége valóban a költői nyelvből származik, akkor közvetve az is igaz lehet, hogy csak nagy irodalmi kultúrájú nyelvek tesznek lehetővé jól artikulált, kifinomult és ezért alkotó gondolkodást.

II.

Aber die Sprache um ein Wort ärmer machen heißt
das Denken der Nation um einen Begriff ärmer machen.
(Arthur Schopenhauer: *Die Welt als Wille und Vorstellung*)

A modern magyar irodalom, közelebbről is az utóbbi néhány évtized „kortársinak” mondható része nemzetközi összehasonlításban sem mondható szegényesnek a nyelvhez való viszony tudatos artikulációja, alakítása és reflexiója szempontjából. Ennek elsősorban abban lehet a magyarázata, hogy a nyelviség jelentősége tekintetében már a klasszikus magyar irodalom is olyan hagyományt adott tovább, amely a(z) anyanyelvként értett) nyelviséget felcserélhetetlen értékfogalomként kötötte össze a nemzeti irodalom jövőjével. Hogy mennyire nem a nemzeti bezárkózásnak volt mindez a jelzése, éppen az támaszthatja alá, hogy a nyelv és az anyanyelv azonosságának gondolatát a *Nyugat* köréből később az a Kosztolányi hangoztatta, akit talán a „legnemzetközibb” magyar íróként tart számon az irodalomtörténet. „Idegen nyelvet lehet nagyon jól tudni, de jól soha – írta 1922-ben –, [de] csak anyanyelvem az igazi, a komoly nyelv.”³⁵ Az, hogy a nemzetté válás korában a magyar irodalom Vörösmarty, Petőfi, majd Arany műveiben a nyelvi alkotásnak legalább három nagy

megfelel a nyelvnek, hanem inkább a nyelv „terméke”, a nyelvi hatás olyan eredménye, akinek „a jelölő az oka/indíttatása, amely nélkül a reálisban nem volna szubjektum” (Lacan 1975: 213).

³³ Gadamer 1994: 136, 138.

³⁴ Coseriu 1971: 184–185.

³⁵ Kosztolányi 1999: 39.

– egymáshoz jól kapcsolódó – mintáját teljesítette ki, nem csak azt eredményezte, hogy a századfordulóra a nyelvész Simonyi Zsigmond éppúgy az irodalmi nyelv teljesítményével hozta összefüggésbe³⁶ a nemzeti művelődés szerves kibontakozását, mint az egy nemzedékkel fiatalabb Horváth János is. Utóbbinál a népnyelvi örökség a magas irodalmi nyelvteremtés nélkülözhetetlen forrásaként épül be a nemzeti művelődésnek abba az individuális alakzatába, amely a 19. század utolsó harmadára legpregnansabban a megszilárduló nyelvművészeti ízlés³⁷ és irodalmi tudat³⁸ artikulálta magyar klasszicizmusban testesül meg. Ez az irodalmon túlmutató, kultúraformáló folyamat a saját felcserélhetetlen eredetére ráhagyatkozó autentikus nyelvi világalkotás és az önmagát történetileg az egyensúly jegyében stabilizáló közösségi szemléletmód szintéziseként teljesebb ki Arany János művészetében:

Nincs nagyobb név irodalmunkban az övénél – írja már 1908-ban Horváth János. – Nincs ága az irodalmi fejlődésnek, mely nem őbenne érné el tökéletessége legfelső fokát, nincs út, mely nem őhöz vezetne. Gyökeres magyar nyelv, minden ízében eredeti magyar tartalom, legvilágosabb művészi tudat tökéletes összhanggal egyesülnek műveiben. Ő az irodalmi fejlődés összefoglalója, ő a legnagyobb magyar klasszikus.³⁹

Nem egészen véletlen tehát, hogy a *Nyugat* idején, amikor Horváth hegei emlékü konstrukciójához képest „ez a szintézis már lehetetlenné vált”,⁴⁰ épp az a Kosztolányi emlékeztet az önmagát kiteljesítő nyelv *irodalmi* eredetére, aki modern klasszikusaink közül a legbensőbb viszonyban volt a nyelviséggel. Olyannyira, hogy a nyelvbe vetett bizalom, illetve egyidejűleg: a nyelv uralhatatlanságából adódó nyelvkritikai

³⁶ „Az irodalom a műveltségnek, a szellemi életnek fő letéteményese és gyarapítója. (...) A nyelvnek legbecsesebb része, eszmei tartalma, a szóknak és szólásoknak jelentése annál magasabbá, annál finomabbá fejlődik, mennél műveltebb az, amit az irodalmi nyelv fejez ki: a nemzetnek szellemi élete” (Simonyi 1889: 235–236). (A későbbi kiadásban az „eszmei tartalma” helyett a „gondolati tartalma” kifejezés szerepel, lásd Simonyi 1905: 164.)

³⁷ Az ízlést Horváth itt nem az egyéni „így- vagy úgy-tetszés” kérdéseként tárgyalja, hanem annak történetileg alakuló közös érvényét hangsúlyozza: „[A]z irodalmi gyakorlat változó alakításain keresztül érvényesülő irodalmi viszony létrehoz ugyanis végül valami *kollektív eredményt*, melyben a változó határozományok legvégsőjét kell felismernünk. Nem más ez, mint az egyéni különféleségek fölött és ellenére létrejövő, kiegyenlítődőtt, író s olvasót irodalmi szempontból egyneművé avató *közös lelki forma*.” Ez az ízlés másfelől önmaga meglétének tudata is, mivel egy szersmind „eleve-állásfoglalás minden továbbitval szemben, adva levő foglalat az aktuális irodalmiság számára, befogadó képesség és akarat, mérték és ítélet, szemlélet és eszmélkedés: egyszóval *irodalmi tudat*” (Horváth 1976: 67).

³⁸ „Az *irodalmi tudatban* (...) mintegy eszméltre jut, önmagát szemléli az irodalom” (Horváth 1976: 67).

³⁹ Horváth 1976: 44.

⁴⁰ Tolcsvai Nagy 2007: 278.

attitűd nála – több bécsi klasszikussal ellentétben⁴¹ – soha nem vezetett a nyelv teljesítőkéességének naiv megkérdőjelezéséhez. Annak kettős tapasztalata, hogy a nyelv egyszerre híd és korlát is, Kosztolányinál alighanem azért nem szilárdult bele afféle nyelvszemléleti ambivalenciákba, mert nálunk először ő kérdőjelezte meg átfogó érvénnyel az eszközjellegű irodalmi nyelvhasználat kartézianus koncepcióját. Az igaz ugyan, hogy Babits is Arany örökségét tekintette mérvadónak, de sokkal inkább egy műveltségi kompetenciákkal uralható nyelv artisztikus eszményétől vezetett, mintsem a nyelvhez való hozzátartozás megelőzhetetlenségének tapasztalatával. Itt tárgyunk szempontjából annak van jelentősége, hogy Kosztolányinál Arany egészen más nyelvszemlélet alapján nyeri el ugyanazt az állócsillagszerű pozíciót, mint Horváthnál. Ahogy Kosztolányi 1930-ban írja, nyelvünkkel Arany János „csodát művelt”, sőt, „[ő] maga a magyar nyelv”⁴². E nevezetes hiperbolának érthetően már a nem-eszközként értett nyelviség olyan felértékelése áll a háttérben, mely szerint

[a]z a tény, hogy anyanyelvem magyar, és magyarul beszélek, gondolkozom, írok, életem legnagyobb eseménye, melyhez nincs fogható. Nem külsőséges valami, mint a kabátom, még olyan sem, mint a testem. Fontosabb annál is, hogy magas vagyok-e vagy alacsony, erős-e vagy gyöngé. Mélyen bennem van, a vérem csöppjeiben, idegeim dúcában, metafizikai rejtélyként. Ebben az egyedülvaló életben csak így nyilatkozhatom meg igazán.⁴³

A magyar irodalmi modernségen belül Kosztolányi ezzel olyan nyelvművészeti irodalomértést és -tudatot alapozott meg, amelynek jelentőségét a rákövetkező korszak irodalmának jelentős része sem mérte föl valódi nagyságrendjében. Sőt, amennyire az irodalmi nyelvjátékok tartós kultusza mutatja, nemegyszer irányzati szinten is félreértette az irodalom ezen új nyelvi tapasztalatának – Weörestől Esterházyig jól érzékelhető – jelzéseit.

Meg kell itt azonban azt is jegyeznünk, hogy Kosztolányinál – bármily csodálattal adózik is Arany páratlan nyelvi szintézisének – az irodalom népnyelvi komponensei nem nyernek akkora nyomatékot, mint Horváth Jánosnál. És ennek nemcsak abban van a magyarázata, hogy a századelőn a nyelvi kodifikáció bármely igénye

⁴¹ A nyelv elégtelenségét és fogyatékoságait Mauthner például hajlamos volt cserbenhagyás-ként értelmezni: „Dühre, gúnykacajra fakaszt minket a nyelv a benne rejlő arcátlansággal. Orcátlanul elárult bennünket; most már ismerjük. És e borzalmas belátás tiszta pillanataiban oly háborogva kelünk ki (*toben*) a nyelv ellen, mint a hozzánk legközelebb állók ellen, akik hitünkben, szeretetünkben és reményünkben csaltak meg bennünket. (...) [M]egismerés helyett nem ajándékozott egyebet a nyelv az embernek, mint szavakat a dolgokhoz, címkeket üres palackokhoz...” (Mauthner 1906: 86–87).

Karl Kraus viszont a hozzátartozás megváltoztathatatatlanságával magyarázta a nyelvi közlés kudarcait: „Csak a mások nyelvét uralom, az enyém azt tesz velem, amit akar” (Kraus 1986: 326).

⁴² Kosztolányi 2004: 110.

⁴³ Kosztolányi 1999: 72.

nemhogy támogatta, hanem korlátozta volna az irodalom nyelvi sokféleségének kibontakozását. Oka lehetett ennek az is, hogy Kosztolányitól távolról sem volt idegen nyelv és irodalom kapcsolatának az az értelmezése, amelyet Simonyi már az 1880-as években szóba hozott:

lehet azt is állítani, hogy lángeszű *írói egyéniségek* a francia és német szokat és alakokat a hozzájuk fűzött új képzetek által nemesebbé és gazdagabbá *tették*, mint aminő a magyar vagy akármelyik altaji nyelv. Csak azt nem szabad állítani, mert soha nem lehet bebizonyítani, hogy egyik nyelv vagy nyelvcsalád már eredeti képességeinél (...) és szervezeténél fogva magasabban állana a másiknál⁴⁴ (kiem. az eredetiben).

Az 1920-as évekre olyannyira nem volt közmegegyezés a népnyelvi eredeztetésű szintézis gondolata körül, hogy Thienemann – részben ezért is tartotta elhibázottnak Horváth János fejlődéstörténeti koncepcióját – kifejezetten elutasította a költői nyelv naiv köznyelvből való származtathatóságának gondolatát. „Az volt a gondolatom – jegyzi le a visszaemlékezéseiben –, hogy az írástudatlan faluval szemben a városi polgárság tette az irodalom keletkezését lehetővé. (...) [Az] Arany János által halhatatlanná tett Bencze szolga »körmével bocskorán keresztetket írva« nem termelt magyar irodalmat.”⁴⁵ Mindez azonban nem jelentette azt, hogy a nyelvi veszélyeztetettség pillanataiban – Máraitól⁴⁶ Sütő Andrásig – bárhol kérdésessé vált volna az Arany Jánosra tekintő nyelvi orientáció töretlensége: „Téli estéken – írja Sütő – Arany Toldija tartott ébren, azzal a döbbenettel, mint mikor a szilvafáról a hátamra esve, szavamat vesztettem. Nem ismerjük a nyelvünket!”⁴⁷

A nyelvi tapasztalatnak erre az összetetten artikulált örökségére, persze, a közbejövő hagyománytörés miatt nem egyformán támaszkodhatott az 1947 előtti, illetve az 1971 utáni évtizedek irodalma. Mert míg József Attila új logikájú figuratív-nyelvi retorikája vagy Márai változó közlésirányokat és aspektusmozgásokat is stabil egyensúlyban tartó mondat-architektúrája – de részint még a *Prae* decentralált⁴⁸ narratív világtérképezése is – már a 30-as években több lehetséges irányban mélyítette el a műalkotás primer nyelvi megalkotottságának esztétikai tapasztalatát, az utómodernség irodalma nem hagyatkozhatott hasonló közvetlen ösztönzésekre. A kései modernség több nyelvszemléleti irány jegyében alakuló irodalmi folyamata nem csak anélkül akadt el 1947/48 körül, hogy kiteljesedhetett volna. Megtört öröksége

⁴⁴ Simonyi 1889: 100. Azok sorában, akik nálunk hasonlóképp gazdagították a nyelvet, elsőül Pázmányt és Gyöngyösit említi, uo. 239.

⁴⁵ Thienemann 2010: 65.

⁴⁶ *Halotti beszéd* (1951).

⁴⁷ Sütő 1978: 24.

⁴⁸ Bizonyos értelemben arra a középpont nélküli, „rhizomatikus” képződésre emlékeztetve, amelyben „a rhizóma bármely pontja kapcsolatba léphet bármely másikkal” (Deleuze–Guattari: 1987: 7).

az 1970-es években már csupán a modernség záróküszöbön túli emlékezetével volt szórványosan jelen a 80-as évekre – nálunk kétségkívül tétován – újratájékozódó irodalmában. Tandorinál (József Attilán keresztül) talán inkább, Esterházynál (akkor még) kevésbé jelezve a nyelvviség *újfajta* mediális felértékelődésének hatástörténeti lehetőségeit. A 80-as évek újratájékozódó magyar irodalma ezért inkább az akkor posztmodernnek nevezett világirodalmi próza, illetve az új szenzibilitásként emlegetett lírafordulat felhajtóerejére támaszkodhatott.

Miközben tehát az újításkényszer armatúrájáról lekapcsolódó utómodernségnek tőlünk nyugatra nem kellett „megharcolnia” a 30-as évek nyelvi fordulatának új, mediális-nyelvművészeti felismeréseiért, nálunk még a nyelvi fordulat legkézenfekvőbb irodalomszemléleti következményei is éles viták kereszttüzebe kerültek. A modernséget lezáró fordulat egy részben valóban túljuttatta e küszöbön a 1980-as évektől kibontakozó magyar irodalom bizonyos áramlatait, de a nyelvszemléleti hagyománytörés következtében jóval nagyobb százalékát hagyta vissza egy olyan egyidejű egyidejűtlenségben, amely a megújulásra képtelen irodalmi szereptudat következtében inkább csapdának, mintsem a kibontakozás ösztönzőjének bizonyult. Ez a kétféle hatástörténeti elhelyezkedés aztán komoly feszültségekhez is vezetett irodalmunk nagyobb áramlatai között.

Hiába figyelmeztetett idejekorán *A vers mértana* (1980) arra, hogy „[a] vers közlendője – saját magán kívül – közölhetetlen”⁴⁹, elsősorban a fentiekre vezethető vizsza, hogy a nyelvi műalkotásnak ama sajátossága, hogy saját nyelvén kívül semmire nézve nem megbízható forrás,⁵⁰ illetve hogy az irodalmi kijelentésen csupán az a szituáció kérhető számon, amelyre a kijelentés e szituációt megalkotva (mint megalakotottra) vonatkozik,⁵¹ még manapság is számos anakronisztikus félreértésnek esik áldozatul. Különösen annak a reprezentációelvű vagy képviseleti irodalomestmény híveinek a kezén, amelyik jelentéstovábbító eszköznek, illetve az üzenetformálás retorikai-stilisztikai arzenáljának tekinti a nyelvet. Van abban valami magyarázhatatlan paradoxon, hogy a legutóbbi viták során a képviseleti irodalmárok szemében a nyelvhez való hozzátartozásnak még az az evidens hozadéka is a hagyományok elárulásának minősült, mely szerint mindig csak azt vagyunk képesek gondolni, amit a nyelvünk egyáltalán lehetővé tesz. Volt, aki *A magyar irodalom története* című vállalkozásban (2007) egyszerű „posztmodern üdvtörténetet” látott, amelyben „[a] közösségi indíttatású, társadalmi kérdések iránt érzékeny irodalmisággal való »le-számolás« a művészet autonómiájának védelmében történik meg”⁵².

Az irodalmi műalkotás (kifelé nem referencializálható, de a nyelv referencialitását ezzel nem tagadó) nyelvi működésének sajátosságai itt azért alakulnak át hirtelen

⁴⁹ Nemes 1982: 185.

⁵⁰ Vö. de Man 1991: 104.

⁵¹ Vö. Culler 2000: 96.

⁵² Papp 2009: 39.

„a művészet autonómiájának” kérdésévé, mert e felfogás nem szokott számolni „a nyelvi és természetes valóság, referencia és fenomenalizmus egybemosódásá[*nak*]⁵³ következményeivel. Nem véletlenül állítva elő így annak akaratlan ideológiai vélelmét, hogy „a reflektálatlan nyelvhasználat, a személyiség kérdésének háttérbe szorítása, a közösségmagyarázat és a történelemértelmezés egysíkúsága, a külső, nem irodalmi eszközök alkalmazása” csupán szemléleti különbségek kérdései, sőt „világnézeti elvárások megfogalmazásai”⁵⁴. Ez az elgondolás másutt nem is igen tudja leplezni, hogy a szolgálatnak való alávetetlenséget, amely az esztétikai tapasztalat *nem uralható* eseményén alapul, nem tekinti az irodalom lényegéhez tartozónak: „minden magyarul írott értékes mű formálja nemzeti önismeretünket – de fokozottabban azok a művek, amelyek fókuszba állítják a közösségi, nemzeti identitás problematikáját.”⁵⁵ Az irodalom autonómiája és közösségi hasznossága közti szerencsétlen ellentétképzés – a jól ismert adornói képlet mintájára – itt nemcsak maga törli ki az irodalom tényleges szociális funkcióit, hanem a nyilvánosság diktatúrája mellett készíti elő a művészet instrumentalizálását. A művészet szolgálatba-vételének az irodalom esetében ugyanis mindig a műalkotás primer nyelviségének felfüggesztése és semlegesítése szokott a feltétele lenni.

Az irodalom nyelvhez való viszonyának kérdése látszólag két tartományban vizsgálható: az alkotók nyelvről tett *megnyilatkozásainak*, illetve szövegeik nyelvi *viselkedésének* értelmezésével. Ez a kézenfekvő lehetőség azonban, amely nem egyéb, mint elmélet és gyakorlat köznapi megkülönböztetésének terméke, csak addig marad evidens, míg a vizsgálódás bele nem ütközik a két tartomány elválaszthatatlanságának kínzó tapasztalatába. Mert míg az ilyen analitikus kísérletek bármily gondosan próbálják is egyeztetni *A magyarokhoz*, a *Halotti beszéd* vagy a *Koszorú* nyelvi magatartását Füst Milán, Márai és Illyés nyelvről vallott nézeteivel, az adotthoz máshol meglevőt kereső összeillesztések már eleve maguk állítják elő azt a különbözőséget, amelyet azután majd egybe- vagy széthangzásnak nyilvánítanak. És ez azért következhet be, mert a maga ítéletlogikai státuszában „elméletiként” elkülönített – s így mintegy önálló instanciaként visszavonatköztat(hat)ó – nyelvszemlélet e művellet során éppen attól a nyelvművészeti gyakorlattól lesz elválasztva, amelyben legelsőül maga is tartalmazva van, implikátuma, terméke, sőt következménye is annak.

Az irodalom nyelvről való tanúságtételeinek az a fajta kutatása, amelyik előszeretettel a *nyelvről szóló* költeményekben akarja tetten érni a nyelv irodalmi értelmezéseit, mindössze egy magát kívülről figyelő nyelvi érdeklődés nyomait képes felfedezni. Éspedig azért, mert nem a nyelvi képződés esztétikai tapasztalatától, hanem az apofantika kijelentés-státuszú logoszáttól vár „jelentéseket”. Mintha az a szöveg *gyakorlati* működésétől, képződménnyé válásától függetlenül volna je-

⁵³ de Man 1991: 104.

⁵⁴ Papp 2009: Uo.

⁵⁵ Nagy 2009: 86.

len. Nem véletlen, hogy Heidegger éppen az ilyen kartézianus ábrándképek láttán szorgalmazza a gondolkodásnak azt a *nem önkényes* (vagyis: a következetességre nézve *nem eleve előírt/eldöntött*) formáját, amely – annak tudatában, hogy az élet működ(tet)ését fenntartó és ebben megvalósuló „gyakorlat már önmagában olyan szükséglete a sémaszerű áttekintéseknek”, amelyhez e „sémaszükséglet módjára horizont tartozik hozzá”⁵⁶ – képes lehet megszabadulni „az elmélet és a gyakorlat régóta nem kielégítő megkülönböztetésétől”.⁵⁷ Ennyiben minden gyakorlati lépés (mely nem annyira döntés, mint inkább történés) – akár tud róla az „alanya” vagy „végrehajtója”, akár nem – egyidejűleg és elválaszthatatlanul mindig teoretikus történésnek is bizonyul. Annak keresése tehát, hogy miként is vélekedik felőle, hitet tesz-e mellette vagy kárhóztatja a nyelvet az irodalom, legfeljebb tematikus ismeretekre képes szert tenni a nyelv ún. irodalmi megítélése dolgában. Innen ugyanis nem vezet út ahhoz a nyelvi működésmódhoz, amelyben par excellence nyilatkozik meg egy-egy műalkotás, irányzat vagy akár irodalmi korszak tényleges *nyelvművészeti teljesítménye*. Vagyis az az egyetlen tényező, amelyben az irodalomnak a *lét nyelviségéhez* kötött funkcióteljessége megmutatkozik. A strukturalizmusnak ez az újpozitivistá hagyatéka éppúgy semlegesíti az irodalomban működő nyelviség retorikai-figuratív potenciálját, mint a képviselési irodalomfelfogás szolgálati modellje.

III.

Olvasom, hogy ez a mostani próza szakított volna a hagyománnyal. A hagyománnyal nem lehet szakítani. *Honnan* szakítani, mikor abból és abban él az ember. Írószerepek lettek megtagadva, ez igaz. És hát az is, hogy *másképp* vagyunk, vagyok ebben a hagyományban. De hát ez a dolgok rendje, így nő az irodalom. Arany János is fölforgatta Csokonai elképzeléseit.

(Esterházy Péter: *A halacska csodálatos élete*)

Az 1970/80-as évek irodalma olyan, sokszorosán határolt diszkurzív térben helyezkedett el, amely lényegében paralizálta a két világháború közötti korszak sokszínű nyelvszemléleti örökségét. Minthogy az ellenőrzött irodalmi nyilvánosság a művészet szociális funkcióinak artikulálódását szorgalmazta, jellemzőnek mondható, hogy még azon szerzők munkásságában is, akik az irodalom küldetéses elkötelezettségét a 30-as évek során nem választották el a nyelv teremtő mozzanatától, ekkorra már kevesebb jelentőséget tulajdonítottak a nyelvi megalkotottságnak. A római sze-

⁵⁶ Heidegger 1989: 572–573.

⁵⁷ Heidegger 1991: 75.

kér nevezetes példázata Illyés tekintélyének erejével például olyan szerepmegosztást emel ars poeticává irodalom és környezete között, amelyben nincs már nyoma a *Haza a magasban* (1936)⁵⁸ nyelvi világgalkotásának:

A költészet [...] beburkolódzott holmi túl nagy egyéniesedésbe, holott az embereket egyre kevésbé az egyéni sorsok érdeklik a művészet részéről, hanem a *közgondok* [...].⁵⁹ Egyszerű felfogásom szerint – hogy összefoglaljam »ars poeticámat« – a jó társadalom úgy halad, mint a római harci szekér. Két kereke van: az egyik a politika, a közélet; a másik a szellemi, s ebben a művészeti élet. Akármelyik kihagy vagy nem jó ritmusban halad, akkor megbillen a szekér.⁶⁰

A jól érzékelhető kritikai implikációk ellenére sem kerülheti itt el figyelmünket a korszak beszédrendjének az a művi korlátozottsága, amelyben nem kerülhetett előtérbe – s ekként tematizálatlan is maradt – az irodalom primer nyelvisége.

Köz és magán e szerencsétlenül megképzett ellentéte egyfelől a képviseleti beszéd kollektív eredetének értékfokát, másfelől a magánérdekű közlés esetlegességét, közösségi felhatalmazottságának hiányát hangsúlyozza.⁶¹ Az ilyen ellentétképzés azonban éppen azt fedi el előlünk, hogy a megszólalás legitimitásfoka közti megkülönböztetés mögött semmiféle nyelvpoétikai különbség nem rejlik. Az individuális önmegnyilvánításnak ugyanaz a közlésszerkezeti alapzata, mint a közösnek hangot kölcsönző költői beszédnek. Nyelvi eseményként mindkettő valami szólni nem tudónak – saját vagy népe lelkének – akar hangot adni. Éspedig úgy, hogy a közösségi felhatalmazással vagy nélküle megszólaló beszéd egyaránt valamely már meglévő tartalom/üzenet nyelvi *megformálására és továbbítására* korlátozza az irodalmi nyelv működését. Amint azt már az 1955-ös, híres *Bartók*-vers nyelvi magatartása is mutatta, az irodalom esztétikai tapasztalatát kiváltó eseménynek itt végső soron ugyanaz az egyszerű mediális instrumentalizáció a nyelvszemléleti háttere, mint Petőfi *A XIX. század költői* című versének.

A köz és a magán irodalmi megszólaltatásának kérdései körül megsűrűsödő eszmecserék ezért nem véletlenül alakultak úgy, hogy az írásművészet nyilvánosságbeli funkcióinak értelmezése alig érintkezett a művek nyelvi létesülésének hogyanjával. A jelentésképződésben lényegében semmiféle jelentőséget nem tulajdonítva annak, hogy – mint a mindenkori művé válás poétikai partitúrája – miként kondicionálja a szöveg maga a költői beszédnek a nyelvbe való visszatérését. Az irodalmi üzem határtartó mozgásterében tematizálható összefüggések még ekkortájt is olyan torz ideo-

⁵⁸ „Te mondd magadban, behunyt szemmel, / csak mondd a szókat, miktől egyszer / futó homokok, népek, házak / Magyarországgá összeálltak.”

⁵⁹ Illyés 1982: 1676.

⁶⁰ Illyés 1982: 1678.

⁶¹ „Úgy állj elő, hogy nem az, mit te írnál: / az lesz a mű, mit néped lelke diktál” (Illyés Gyula: *Levél*. 1965).

lógiai irányt vehettek, amelyben még ott is sikerült semlegesíteni a nyelvi potenciált, ahol az esztétikai tapasztalat formáit már erőszaktétel árán sem lehetett elválasztani a szöveg nyelvi valóságától. Még Weöres, Juhász Ferenc vagy Tandori nyelvi teremtést artikuláló (nyelvi létesülést színre vivő?) művein is végre lehetett hajtani olyan kritikai műveleteket, amelyek – a „nyelvi formát” a mű külső tartozékának nyilvánítva – egyszerű ornamentikának minősítették a nem-referencializálható figurativitást.⁶² Ilyen módon egymástól meglehetősen eltérő poétikák bizonyultak egyszerre „alkalmatlannak” a releváns jelentésképzésre – s minősültek végül a kontrollálatlan affirmáció, illetve a (rejtett) távolságtartás és be-nem-avatkozás nyelveinek.

Az 1970-es évektől a 80-asak közepéig ezért kevés nyomát is találjuk az akkori magyar irodalom olyan irányzati feltérképezésére tett kísérleteknek, amelyeket érvényesen csak a nyelvi-poétikai létesülés hogyanjának elmélyült vizsgálatával lehetett volna elvégezni. Az ekkori irodalomnak nem annyira nyelvi, nyelvművészeti „igazodáspontjai” vannak, hanem inkább olyan átfogó habituális művészetszemléleti koordinátái, amelyeknek az orientáló funkciója – Pilinszkytól Nemes Nagyig, Ottliktól Mészölyig vagy Illyéstől Csoóri Sándorig – nem tisztán irodalmi-poétikai szerepminták szerint alakult. Bár a szerepek és poétikák viszonyainak kezdődő átrendeződése még a 90-es években is gyakran felülírja a poétikai irányzatok tényleges *irodalmi* mozgását, mind kivehetőbben kezd artikulálódni az irodalomnak egy olyan nyelvközeli rendszer, amelyben már nem a nyelvi magatartás szociális-etikai-világnézeti implikációi a beszédesebbek, mint inkább az írásmódoknak a költői szó nyelvi viselkedéséből adódó különbségei. Az „utónyugatos” esztétizmus magas regiszterének koncentrált nyelve versenyben van ugyan még a képviselői irodalom olykor drámaivá stilizált, közvetlen vallomásokkal, de legkésőbb Mészöly *Alakulásokja* (1975) és Tandori *Egy talált tárgy megtisztítása* című (1973) kötete óta mind az epikai „reprezentáció”, mind pedig a lírai közlés terében megjelentek egy olyan szövegszerveződésnek a jelzései, amely nem vezethető le a dolgok fölötti nyelvi uralom instrumentalizmusából.

Az például, hogy a 70–80-as évek fordulójától fogva a költészet szemlátomást kevésbé törekszik az analóg olvasói képzelet képi-metaforikus gerjesztésére, az elbeszélő próza pedig – a közérzeti reflexió „tanúságtételei” helyett – a dolgok megnevezésének fegyelmezett regiszterein keresztül érzékelteti a nyelvnek való megfelelés igényét, bizonyos értelemben európai irodalmi folyamatok következménye is volt már. Ügyszólván tünetértékkel fejeződik ki benne, hogy – némi késéssel, de a mo-

⁶² „Mivel a lírai világ szervező középpontja, az egyéniség ki van kapcsolva, az ábrázolás mélységét veszti, síkba préselődik. (...) Elsősorban a költői kép lesz ékesség, díszítmény. Ez logikusan fakad Weöres világtagolásából: az érzéki-tárgyi, tehát emberi valóság számára csak *formális szépsége* szempontjából lényeges, a nem-érezéki, transzcendens valóság pedig nem fejezhető ki emberi módra, szemlélhetően tárgyias formákban. Így a díszítőművészet elvontságában épp valóságsszemléletének megfelelő képiségre talál. (...) Általában fulladozunk a sok habtól, csipkétől, aranytól, ezüstartól, »fényes ürességtől«” (Szilágyi 1975: 21).

dernség végével többé-kevésbé párhuzamosan – nálunk is egy egész ellentmondásos irodalmi korszak érkezett el saját átrendeződésének a küszöbére. Illyés, Juhász, Mészöly, Pilinszky, Nemes Nagy, Weöres vagy Ottlik annak ellenére sem egyazon erővel hatnak már, hogy többen közülük meghatározó ágensei is még az időszak irodalmi folyamatainak. A legnagyobb változás minden kétséget kizáróan az irodalomnak a nyelvhez való viszonyában megy végbe – éspedig a nyelv évtizedek óta nem tapasztalt felértékelődésével. Mindebben alighanem csak közvetett szerepet játszott az irodalmi modernség permanens újtáskényszerének kimerülése. A korszakküszöb közelségének ez a tapasztalata azonban abban az értelemben új látószöveget tárhatott a nyelvi hagyományra, hogy a hagyomány megkerülhetetlen újraírásának maga e hagyomány megelőzhetetlenként való felismerése volt a feltétele. Amiből azután egy évtized múlva az az egészen új körülmény állott elő, hogy – amint az Esterházytól, majd Kovács András Ferencen át Parti Nagy Lajosig megmutatkozott – mindinkább a maga artikulált történeti dimenzionáltságában megtapasztalt nyelviséghez való hozzátartozás, illetve ennek *tudata* vált az irodalomalkotás egyik legfontosabb tényezőjévé.

A folyamatot, utólag visszatekintve ma már világosan látható, Weöres 1972-es *Psychéje*, illetve *Három veréb hat szemmel* (1977) című – „a középkortól évszázadunk kezdetéig a lappangó, rejtett, ismeretlen költői szépségeket, különös izgató zamátú, rendhagyó műveket”⁶³ közreadó – antológiája kezdeményezte. Bármily vonatottan következett is be, a nyelv ekkori felértékelődése két elemében azonban nagyon is eltért a romantika hasonló nyelv- és hagyománytiszteletétől. Ez a folyamat egyrészt nem a népköltészetre, vagy az irodalmi közbeszédben gyakran emlegetett – a képviselői irodalmárok kezén ráadásul alaposan félreértett – „bartóki modellre” szűkítette az irodalmi nyelv nemzeti hagyományait. Másrészt – ellentétben a reformkori körülményekkel – nem állt mögötte olyan intézményi vagy kultúrmozgalmi támogatás, amelynek biztonsággal, közmegegyezéstől övezve támaszkodhatott volna a felhajtóerejére. Paradox módon ráadásul éppen az a képviselői felfogás fogadta idegenkedve ennek az irodalmi hagyomány váratlan felértékelődését előhívó nyelvi fordulatnak a kibontakozását, amelyik egyébként évtizedeken át reflexszerűen emlegette az irodalom ún. nemzeti paradigmájának elhanyagoltságát.

A(z anya)nyelv utolsó irodalmi kezdeményezésű – és részben intézményinek mondható – támogatására egészen más körülmények között, közvetlenül a háború befejezése utáni években van példa. A *Magyar Nyelvőr* 1946-ban számol be annak a Nyelvvédő Bizottságnak a megalakulásáról és terveiről, amelynek az Írószövetség égisze alatt Laczkó Géza, Déry Tibor és Halász Gyula voltak az alapítói. A mozgalomnak – mely a belügy- és kultuszminisztériumtól a sajtón át a rádióig szorgalmazta a nyelvromlás feltartóztatására irányuló szélesebb összefogást – nem volt különö-

⁶³ Weöres 1977: fülszöveg.

sebb irodalmi relevanciája.⁶⁴ Már csak ezért is feltűnő, hogy Kodály – aki egyébként mindvégig emblematikus támogatója maradt a nyelvművelésnek – már 1945-ben emlékeztetett az irodalomalkotásnak arra a nagyon ritkán emlegetett feltételére is, hogy élő irodalom soha nem feledkezhet meg a legrégebb írásbeliséghez való természetes hozzátartozásáról:

Mikor látják be írónk, hogy teljes fegyverzetű magyar író csak rendszeres kódexolvasó lehet? Az volt Arany János, az volt Móricz Zsigmond. De még Ady és Kosztolányi is tudta, hogy a régiek buzgó és mindennapos forgatása nélkül magyar író nem áll a lábán. A letűnt korszak gyenge magyarságú értelmisége nem támasztott ilyen igényeket íróival szemben.⁶⁵

És valóban, Kodály nem véletlenül Aranyt említi itt elsőként, hiszen a fenti intelmet annak az Aranyknak a szellemében fogalmazta, aki a kezdő verselőket óvta a múlt az irodalmi régiség, például Pázmány és Zrínyi alábecsülésétől:

Azon boldog kor ez, mely, midőn utánoz, magát teremtőnek hiszi, mely ön gyarló kísérleteit remekművekkel teszi párhuzamba; első merész felszökellése, kétségkívül, amaz erőnek, mely – tehetséggel párosulva, majdan teremteni fog, – de éppen ezért nem a mult-ra, hanem a jövőre függeszti pillanatát, melynek csíráit keblében hordozza. [...] Az ilyen mosolyogva nézi le mindazt, mi, szerinte, saját fejlődése színvonalának alatta áll, – s nem nagy véleménnyel van az avult régiség iránt, habár az jeles mű, habár ő maga legkitűnőbb tehetség legyen is; sőt, éppen ez utóbbi, az önerejét érző szellem az, mely legkevésbé hajol meg a mult tekintélye előtt, – a korlátolt ész egykedvű butasága, mely a mester szavára esküszik, itt is, mint mindenütt, fölszínen maradván.⁶⁶

Abban a fordulatban, amelyet egy idő óta Esterházy szállóigévé lett szillépszisével⁶⁷ szokás szemléltetni, nemcsak a mérhetetlen messzeségből érkező szó kijátszhatatlan hatalmának tudata,⁶⁸ hanem a nyelv technikai értelmű tökéletességének ta-

⁶⁴ Déry 1945-ben maga is inkább a közműveltségi következményeket hangsúlyozza: „A nyelv adománya nélkül nem lehet sem kereskedni, sem országot igazgatni. De aki hibásan beszél, írja, az a szellem és anyag csodálatos csereforgalma révén hibásan is gondolkodik” (Déry 1978: 378).

⁶⁵ Kodály 1989: 428.

⁶⁶ Arany 1962: 218–219.

⁶⁷ „S megnyugtatóbb, ha bizony az író nem népben-nemzetben gondolkodik, hanem alanyban-állítványban” (Esterházy 1984: 10).

⁶⁸ „Gyökerei mélyen belenyúlnak a múlt őstevényébe, egészen a történelem előtti korig (...) [A]nnyira élő és valóságos, hogy érzékeinkkel is észlelhetjük” (Kosztolányi 1999: 170).

pasztalata is⁶⁹ ott hatott már, különleges része volt annak a felismerésnek, hogy a végső és lényegi humán identitás mindig nyelvi eredetű:

[E]ngem – fiatalon és aztán deres fejjel, két világháború után – igazán, alkatian, szőröstül-bőröstül soha nem érdekelt semmi más: csak a magyar nyelv, és annak felső fokú teljessége, a magyar irodalom. Egy nyelv, amelyet az embermilliárdok között tízmillió ember ért, senki más. Egy irodalom, bezárva ebbe a nyelvbe, amely – hiába volt nemzedékek hősiek erőlködése! – soha nem tudott igazi valóságában szólani a világhoz. De ez a nyelv és ez az irodalom nekem a teljes értékű életet jelentette, mert csak ezen a nyelven tudom elmondani, amit mondani akarok. (És csak ezen a nyelven tudom elhallgatni, amiről hallgatni akarok.) Mert csak akkor és addig vagyok »én«, amíg magyarul tudom megfogalmazni, amit gondolok. Például 1947. február 10-én éjjel a felismerést, hogy számomra nincs más »haza«, csak a magyar nyelv.⁷⁰

Ugyanakkor nagyon beszédes pillanata az újabb magyar líratörténetnek, hogy az identitás nyelvhez tartozásának tapasztalata a 70-es években a maga fordítottjáról is szokatlan drámai erővel képes megszólalni Domonkos István – jelentőségében csak később felismert – költeményében. A *Kormányeltörésben* (1971) annak a többszöri nekifutásra megkísérelt, nyelvét vesztett öntanúsításnak a kudarcát viszi ugyanis színre, amely egy elemi humán mibenlét maradványainak megállapításába torkollik. A nyelvi kiszigetelődés – sem kívül, sem belül nem stabilizálható – tapasztalatának felismerése a költemény zárlatában egyszerre vezet a vers ellehetetlenüléséhez („ez nem lenni vers”) és a világbanlét humán távlatainak bezárulásához:

én két gyerek
 én motorfűrész
 erdő vágni fa
 én gomba
 én madár
 én különféle vad
 különféle tárgy
 név nem tudni
 délután sötét fáradt
 este kemény szivornya
 asszony lepedő ágy

⁶⁹ „A magyar szóból finom műszer lett, zajtalan sebességű gép, mellyel a mérnöki elme könnyedén alakíthatja fogalmait. De a lélek homályos vidékeit is lágyan kiemeli mélyeiből költőink ihlete. Nyelvünkkel megmintázhatjuk a kővágó motorok pergő zaját s az udvar sarkában gubbasztó maroknyi szalmaszemét alig-alig zizzenő rebbenését. Egyszóval nyelvünk ősi és modern, erdei, mezei és városi, ázsiai és európai” (József Attila 1958: 272).

⁷⁰ Márai 1991: 238.

clitoris
 rátenni ujj
 nem gondolni kollektív
 nem gondolni privát

A nyelvnek ez a 70-es években megjelenő, de csak egy évtizeddel később kibontakozó kettős, szinkrón és diakrón felértékelődése annak ígérteget vetítette előre, hogy magában a szélesebb irodalomértésben is teret nyerhet a nyelv nem eszközjellegű működésének tapasztalata. Közelebbről is az a belátás, hogy „a tulajdonképpeni költészet sohasem csupán magasabb módja (Melos) a köznyelvnek. Ellenkezőleg, inkább a mindennapi beszéd olyan elfelejtett és ezért elhasznált költemény, amelyből már alig hangzik föl hívás. A tisztán mondottnak, a költeménynek nem a próza az ellentéte. A tiszta próza sohasem »prózai«. Olyan költői és ezért olyan ritka, mint a poézis.”⁷¹ Annak tapasztalata ugyanis, hogy a szövegek irodalmi „hangolása”, illetve az írás nyelvi duktusának egyéni „alakítása” nem a közlésre *kívülről* rácsatlakoztatható elemei a költői nyelvnek, közvetve már két jellegzetes hatástörténeti fejleményben is megfigyelhető az ezredfordulón. A műalkotás létesülésében *nem-jelszerűen* közreműködő nyelv olyan poétikai médiuma a jelentésképződésnek, amelyben nem a szándékátvitel módjára jutnak érvényre a szerzői intenciók. A műalkotás beszéde ezért sohasem egyetlen eredetre vezethető vissza. Ilyenként a közlés sem kizárólag az alkotói kompetenciák, sem pusztán a benne megszólaló nyelvi-irodalmi hagyomány beszédeként nem értelmezhető. Az ezredvégre éppen ezért két olyan hagyományú irányzat hatástörténeti kisugárzása hagy alább, amelyek egyaránt elutasították a művészi szó nyelvi megelőzöttségének és a jelentésképződés nyelvretorikai mögékerülhetetlenségének gondolatát. A Nyugat ún. harmadik nemzedékének stílesztétizmusa ekkorra ugyanúgy sokat veszített a maga hagyományképző erejéből, mint az eszközjellegű nyelvhasználat képviselői öröksége.

A nyelv ilyen felértékelődésének természetesen már a 80-as években sem egyetlen irányban mutatkoznak meg a szerkezetképzési és szövegszerveződésbeli következményei. A változatok elkülöníthetősége szempontjából *poétikailag* az bizonyul döntőnek, hogy egyfelől milyen nyomokat hagy a műegészen annak nyelvművészeti tapasztalata, hogy a műalkotás voltaképpen *történet*. És ekként – a nyelvi-retorikai figurativitástól a szerkezet architektúrájának formálódásáig – elsősorban olyan képződés eredménye, amely nem tekinthető valamely alkotói terv pusztá kivitelezésének. Vagy másfelől: annak képzete vezérli-e a nyelvvel való együttműködést, hogy a nyelv – a maga uralthatatlansága és megbízhatatlansága ellenére, sőt, megtévesztő működésére is emlékeztetve – képes a kontrollált jelentésképződést szolgálni. Esterházy még utolsó műveiben is határozottan amellet fogalt állást, hogy a műalkotás

⁷¹ Heidegger 1993: 31.

közlési igénye mindig ki van szolgáltatva az – egyszerre hídként és korlátként is valóságos – nyelv mediális autoritásának. Következésképp kalkulálhatatlan marad maga a saját mű jelentéslétesítő teljesítménye is:

Azt hiszem, bármilyen állítást teszek, állításhoz jutok, elbizonytalanodom, hogy tényleg ezt akarom-e mondani, hogy tényleg igaz-e ez. [...] Még akarnék beszélni. Nem beszélgetni, csevegni, hanem mondani. Hogy mit, azt sosem tudtam, az többnyire utólag vagy közben derült ki, de ezt a tudatlanságomat erénynek tartottam.⁷²

A költői nyelv stabilizálhatatlan működése és a szavakat dolgokkal összekötő jelentésképzés igénye közti feszültség a másik póluson viszont odavezetett, hogy a *jelviszonyként* elgondolt közlés – miközben a kompozíció kijátszhatatlan formakényszerét is viszonylagosként leplezi le – végül csupán a megbízható üzenetképzés megalapozhatatlanságát képes kimondani. Az egymástól elkülönült jelekre és dolgokra osztott irodalmi nyelvben ezért az egyenértékű helyettesíthetőség jegyében ugyanaz elmondható lesz bármiről:

A versek címei – úgy tapasztaltam –
fontosakká is válhatnak. Sok mindent
lehet velük csinálni.
Szerkezeti egységbe kerülhetnek
az anyaggal. De mi itt az anyag?
Folyamat, amelynek eljutunk
a papíron leírt első betű
által határolt kezdetétől
a papíron látható utolsó
– hiányzó –
írásjellel jelzett
– nem jelzett – végpontjáig.
Miközben történik mindenféle...
[...]
A *Kép*-ben embereket „állít be” A. Rimbaud;
s vajon a „helyett” nem maga a tűző
nap káprázata-e, vajon nem sugallja,
hogy az egyik alak, egyik alakzat
helyett lehetne akár egy másik is,
sőt az egész beállítás helyett
történhetne akármi más is;
[...]

⁷² Esterházy 2016: 62–63.

Hiszen a foghíjas reklámfeliratoknak
nincs-e ugyanannyira „igazuk”, mint
hibátlanul villogó párjuknak?⁷³

Miközben szintaktikailag különösebben nem tér el a prózai szövegek építkezésétől, szóválasztás és modális hangolás tekintetében újabb líránk talán itt távolodik a legmesszebb a modernségnek attól az artisztikus írásmódjától, amely a közvetlen elődök, Pilinszky és Nemes Nagy műveiben az exkluzív költői nyelv egy-egy érvényes versgrammatikai mintáját alkotta meg. Petri vagy Oravecz versnyelvtana ehhez képest továbbra is őrizte néhány olyan elemét opszisz és melosz illeszkedésének, amelyen egyfelől még József Attila, másfelől pedig Szabó Lőrinc versbeszédének eltérő regiszterjegyei is felismerhetők. A Weöres és Nemes Nagy képezte hagyomány – a poétikai átlényegítés ellenére is érzékelhető – továbbírásának a Pilinszkyéhez képest talán azért voltak kedvezőbbek a poétikai feltételei, mert a nyelv felértékelésének többféle módját tették lehetővé. Nemes Nagy például – bármily furcsa paradoxon – úgy hangsúlyozta a líra nyelvi materialitásának s vele a *mondóként* fölcserélhetetlen szó történeti karakterének jelentőségét,⁷⁴ hogy közben még a szinonímia poétikai funkcióit is hajlamos volt – figyelmen kívül hagyva a rokon, de mindig eltérő értelemvonatkozások fölcserélhetetlenségét – a (készletalapú) *jelölés* megválaszthatóságával magyarázni.⁷⁵ Weöreshöz viszont azzal nyíltak utak a klasszikus modernség hangnemi és szerkezeti szabálykényszereitől szabadulni akaró kísérletek számára, hogy Weöres – a (magyar) nyelv géniuszára hivatkozva – nemcsak a szubjektumhoz tartozó, s ezért regiszterkötött lírai szó eszményét utasította el, hanem a nyelvi szinkretizmusban is termékeny potenciált látott.⁷⁶ A 17. századi költészet feltűnő fölértékelésével Weöres ráadásul olyan többrétegű, nem exkluzív – de a nyelvi ala-

⁷³ Tandori Dezső: Egy vers vágóasztala. In Tandori 1973: 117.

⁷⁴ „Az ugyanis biztos, hogy szavak is vannak az irodalomban, úgy ülnek a szavak az irodalmi szöveg sajátos textúrájában, mint a bogok, a csomópontok; feltűnő részeként, de részeként az alapszövetnek. Az alapszövet pedig a szövegösszefüggés, amely itt korántsem csak nyelvtani összefüggés, esetleg egyáltalán nem az, hanem szótényezők és nem-szótényezők elválhatatlan együttese” (Nemes Nagy 1982: 172).

⁷⁵ „Nagy igazság az, hogy a vers minősége főleg a szinonimán áll vagy bukik; aki a szinonimáért nem küzd meg, nem küzd meg semmiért” (Nemes Nagy 1982: 175). Majd explikáltan: „A szinonima: döntés. Költői döntés, amelynek meghozatalában részt vesz a kor, a környezet késztetései sora, az irányzat, a személy satöbbi” (Nemes Nagy 1982: 177). „Érzékszervi” és „nyelvi jelzőrendszer” elválasztottságáról lásd Nemes Nagy (1982: 164–165).

⁷⁶ Joggal állapítja meg Papp Ágnes Klára, hogy Weöres „elutasította mind a népszerű, mind az ezoterikus költő szerepét. Ugyanakkor jellemző, hogy Weöres legezoterikusabb korszakában, *A teljesség felé* időszakában is írt olyan játékverseket, ritmuskísérleteket, amelyek a közönséggel élő kapcsolatban álló tömegkultúra (illetve a népköltészet) különböző regisztereit, formáit, utalásait használják fel. (...) E téren mondhatni nincs számára különbség a XVIII. század végi rokokó költészet, vagy a mítoszok hangja és egy sláger »leg-limonádésabb érzelmessége« közt” (Papp 2014: 123–124).

kítás materiális technikáiban gazdag – verskultúrát hívott vissza a költészettörténeti emlékezetbe, amely „a valóságos manierizmus és az irodalom reformkori újjászerveződése között: a központ nélkülség súlyos interregnumain ível át, mint egy életfenntartó híd”.⁷⁷

Mindenesetre irodalmunknak az 1980-as évektől fogva kibontakozó irányjai valamennyien elhelyezhetők e két végpont nyelvszemléleti paradigmái között. Értelemszerűen úgy, hogy a pusztá elhelyezkedés mikéntje közvetlenül sem esztétikai érték-többlettel, sem értékcsökkenéssel nem jár együtt. Különbségeik azonban – a nyelv kétféle jelenléte okán – jól érzékelhetők a szövegek kiváltotta esztétikai tapasztalat szerkezetében. Abban a poétikai tartományban, amely a dolgot megnyilvánító – s ennyiben mindig is hozzá tartozó – szó értelemvonatkozásainak fölcserélhetetlenségében van megalapozva, az esztétikai tapasztalatot hangsúlyosabban artikulálják azok a nyelvművészeti tényezők, amelyek a szó hangtestének akusztikus materialitásától a közlésnek a jelentésimpulzusok artisztikus összjátékát felszabadító szólamgazdagságáig terjednek. A jel és dolog elválasztottságának elve viszont a közlés olyan poétikai potenciálját szabadította fel, amely a grammatika retorizálásától az írás materialitásán át egészen a betű technológizált valóságáig terjesztette ki az esztétikai tapasztalat köreit. Egészen addig, ahol a nyelv, sőt az írás mediális önműködése válik műképző tényezővé. De bármily gazdag spektruma nyílják is fel a nyelv kétféle tapasztalatából adódó poétikai formáknak, inkább jellegzetes, mintsem tiszta elkülönülések alakítják ki azt a rendkívüli gazdagságú nyelvművészeti teret, amely egyfelől Esterházy, Kovács András Ferenc, Térey vagy Oravec, másfelől Tandori, Kukorely, Petri vagy Parti Nagy Lajos szövegei határolnak. Tolnai Ottótól Borbély Szilárdig számos olyan „átmeneti” alakzata is megtalálható a szövegvilágoknak, amelyek nyelvszemléleti implikáció tekintetében részben az egyik, részben a másik mintához kötődnek.

Mint oly gyakran, éppen a különös esetek szemléltetik jól a saját nyelvpoétikai elhelyezkedés nem mindig tudatos tapasztalatának, a kétfajta nyelvfelfogás keveredésének „konstrukciós” zavarait is. Nemesyszer olyan értelmezői felismerések közbejöttével, amelyek egy fontos költészettörténeti fejlemény feltárásával egyidejűleg láthatatlanná is teszik a fejleményhez tartozó funkciókonfliktusok eseteit. Amikor például Margócsy István 1995-ös tanulmánya a mondat és a grammatikalitás általános felértékelődését érzékeli, az összefüggések feltárása közben akaratlanul el is fed egy másik meghatározó jelenséget. Amely nem egyéb, mint a lírai beszéd regisztereinek – mindig konstitutív – alakulása, viselkedése a nyelvkritikai tapasztalat⁷⁸

⁷⁷ Kenyeres 1983: 321.

⁷⁸ „[A] nyelvkritikus költészet (melybe, úgy vélem, az utolsó negyedszázad valamennyi jelentős költője beleértődik), midőn a nyelv segítségével próbálja (hisz költészetről lévén szó, vajon mi mással is próbálhatná?) leírni a nyelvileg elvileg kimondhatatlant (à la Wittgenstein), s a szavak relatív érvénytelenségét látja be és fogalmazza meg, akkor, a *szavak* jelentésének elkopásával és elértéktelenedésével szembesülvén, a *szavak* önálló poétikai szerepét fogja korlátozni, s a szavak

horizontjában. Ott, ahol Margócsy a szó uralma alól kilépő mondatképzés eseteként Rakovszky Zsuzsa *Részlet egy lehetséges verses regényből* című költeményét idézi, nem érzékeli annak poétikai kollízióját, hogy miközben a vers egy hatásos grammatikai történést hajt végre, szóválasztásának stratégiájában javarészt éppen hogy a költői szó exkluzivitásának igénye⁷⁹ a meghatározó. Ennek következtében – vagy éppen ezért – hat regiszteren belüli zavarnak a profán szóválasztás⁸⁰ feltűnő esete, amely aztán meglehetősen megtöri a szöveg késő nyugatos szólamának poétikai összhatását. Ha nem társul a tónus és hangolás hasonló zavarai, az eltérő költészettörténeti paradigmák egyazon művön belüli feszültsége természetesen nem tekinthető poétikai anomáliának. Még az érzékelhető nyelvszemléleti inkongruenciák sem feltétlenül a verset hozzák zavarba, inkább az interpretáció kategorizáló műveleteit. Mert alighanem minden jelentős interpretáció szükségszerűen „termel” olyan poetológiai vakfoltokat is, amelyekkel bizonyos fokig a maga eredeti felismerése miatt kénytelen fizetni.

A klasszikus-modern örökség értelemszerűen másképp hagyja hátra a maga nyelvi történéseinek nyomait a prózai műfajok textúrájának alakulásában. E szempontból különösen tanulságosak azok a nem mindig termékeny feszültségek, amelyek Nádas pontos megnevezésre törekvő nyelvének részletező artikuláltsága, illetve a scenika és az elbeszélés gyakran szimbolikus jelentéstelítettségű beszéde között figyelhető meg. Az előbbi ugyanis olyan divergens ellenerőt fejt ki az utóbbi csak konzisztens formában működő jelentéspotenciáljával szemben, hogy poétikai „összebékülésük” nehézségeit ilyenkor komolyan megsínyli az egész nagyregényi kompozíció. Az elbeszélés alapszólamának játékosan könnyed, *gracióz* hangolása – amely az Esterházy-művek egyik alig tárgyalt alapsajátossága – például egész más feltételek szerint integrálja a nyelvi regiszterek összjátékát, mint Garaczinak a történések és jelentések hierarchiáját felszámoló, narratív poliglotttíjára, amely szintén sokat bíz a nyelvjátékok többértelműségére. De különös mód egyik elbeszélésmód sem képes mindig úgy semlegesíteni a szecessziós emléké összhangzások gépies materialitásának véletleneit, hogy a nyelvjáték ne kerüljön a motiválatlan szóviccek veszélyes közelségébe. Az ilyen kontingenciák éppen *nem nyelvi eredetű* játéka ilyenkor ott is a mutatványosság hatását kelti, ahol a szöveg csupán nyelvi „leleményességre” törekedett.

Napjaink irodalmának peremén talán a legfeltűnőbb „nyelvhasználati” jelenségnek számít az ún. *slam poetry*, amely „költészetként” vagy legalábbis annak sajátos

körülírására, egymás közötti összefüggéseire, kontextusára, azaz a mondatokra fog koncentrálni. A szavak szerepét a mondatok fogják átvenni” (Margócsy 1995: 18–19).

⁷⁹ Lásd: „hőskorunk örök / félmúltja”, „oktalan remény”, „önmérséklet szólama”, „színgazdag drámai borzalom”, „beomlik / megrendült jelen-tudatunk” stb.

⁸⁰ „...az idült ifjúkorra, / miből kikászálódni nem bírunk, / az összképből még több elem utal / a rögtönzésszerű életvitel // jegyében az ágybetét-*laticele* / ülünk...”

formájaként határozza meg önmagát.⁸¹ Ez az élő előadáshoz kötött forma sajátos módon egyszerre mutat vissza a költészet távoli, hangzó és vokális eredetére, és vetít előre – legalábbis egy „alternatív” határolású kulturális térben – a költészet magas-kulturális különállását fenyegető távlatokat. A *slam poetry* a beszélt-nyelvi alulformáltság teátrális megszólaltatását olyan multimediális performatívummá változtatja, amely komplex szociális véleménynyilvánítási teret kerít a versezetszerű mondás tartalmi minimalizmusa köré, ahol előadó és publikum kapcsolatából eleve kizárul az újraalkotó befogadás interpretációs mozzanata. Az alulartikulált üzenet leleményes színrevitelét a *tetszés* kollektív megnyilváníthatósága és a gyors kompetitív értékelhetőség foglalja itt olyan recepciós térbe, amely a performance-ok szabályozottságával ellentétben nem függvénye az irodalmi beszéd „normatív” rendjének. Minthogy ebbéli szabadságát az irodalom formálisan megadhatatlan ismérveinek köszönheti, alig van kötelezve esztétikai „küszöbértékek” teljesítésére. Az önmagát már nem vezérlő nyilvánosság egyik vélemény-forgalmi tere gyanánt a *slam poetry* ennyiben csak részben tartozik az irodalmiság kérdéskörébe. Rajta keresztül inkább az irodalom kulturális kontextusának alakulása szempontjából lehet jelentősége annak, hogy a(z egykori) kultúrtársadalmi distinkciók halványultával vajon nem máris olyan szocietás közköltészeti valósága vetül-e itt előre, amelyben – az irodalmi megszólalás normái híján – bizonyosan többen írnak majd, mint olvasnak.

Bárhogy legyen is, az irodalom eddig nem azért élte túl saját kontextusait – amelyekből a pozitívizmus, a(z új)historizmus vagy utóbb a medál-materializmus származtatni próbálta –, mert nyelvi eredetű. Sokkal inkább azért, mert amióta a kulturális technikák lehetővé teszik, annak funkcióteljességét előállítva és újratermelve biztosítja a nyelv mindenkori megújulását. Éspedig annak folytonosságán keresztül, amire Kosztolányi óta – a közéleti szó természetességét is ideértve – Esterházy emlékeztetett a leggyakrabban:

És épp az a dolgom, hogy magam is próbáljam megteremteni – más magyar írókkal együtt, persze – ennek a nyelvnek a mindenkori legteljesebb állapotát. Azért kell az írónak írnia, hogy az órá tartozó mondatok kivirágozzanak, hogy elérjék saját színvonalukat. Jó mondatokat kell életre segíteni. Tehát valójában csak arról a polgári erényről van szó, hogy az ember elvégzi a dolgát.⁸²

⁸¹ A hazai slam-szövegek nyelvi jellemzőiről utóbb lásd Veszelszki (2014), különösen 205–217.

⁸² Esterházy 1994: 332.

IRODALOM

- Arany János 1962. *Arany János Összes Művei X. Próza művek I.* Szerk. Keresztury Dezső. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Benn, Gottfried 1997. *Essays und Reden. In der Fassung der Erstdrucke.* Frankfurt am Main: Fischer.
- Coseriu, Eugenio 1971. Thesen zum Thema „Sprache und Dichtung”. In Stempel, Wolf-Dieter (Hrsg.): *Beiträge zur Textlinguistik.* München: Fink. 183–188.
- Culler, Jonathan 2000. *Literary Theory: A Very Short Introduction.* Oxford, New York: Oxford University Press.
- Deleuze, Gilles – Guattari, Felix 1987. *A Thousand of Plateaus.* Minneapolis: Minnesota University Press.
- de Man, Paul 1991. Ellenszegülés az elméletnek. In Bacsó Béla (szerk.): *Szöveg és interpretáció.* Budapest: Cserpéfalvi. 97–113.
- Déry Tibor 1978. *Botladozás. Összegyűjtött cikkek, tanulmányok I.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Esterházy Péter 1984. *Kis Magyar Pornográfia.* Budapest: Magvető.
- Esterházy Péter 1994. *Egy kékharisnya feljegyzéseiből.* Budapest: Magvető.
- Esterházy Péter 2016. *Hasnyálmirigynapló.* Budapest: Magvető.
- Gadamer, Hans-Georg 1984. *Igazság és módszer.* Budapest: Gondolat.
- Gadamer, Hans-Georg 1994. *A szép aktualitása.* Budapest: T-Twins.
- Heidegger, Martin 1989⁵. *Nietzsche Bd. 1.* Pfullingen: Neske.
- Heidegger, Martin 1991. *A művészet eredete és a gondolkodás rendeltetése.* *Athenaeum* 1991 (1): 67–81.
- Heidegger, Martin 1993¹⁰. *Unterwegs zur Sprache.* Stuttgart: Neske.
- Heidegger, Martin 1998. *Magyarázatok Hölderlin költészetéhez.* Debrecen. Latin Betűk.
- Horváth János 1976. *A magyar irodalom fejlődéstörténete.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Illyés Gyula 1982. „Bátrabb igazságokért!” Domokos Mátyás beszélgetése Illyés Gyulával. *Kortárs* 1982 (11): 1675–1690.
- Jakobson, Roman 1972. *Hang – jel – vers.* Budapest: Gondolat Kiadó.
- József Attila 1958. *József Attila összes művei III. Cikkek, tanulmányok, vázlatok.* S. a. r.: Szabolcsi Miklós. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kenyeres Zoltán 1983. *A lélek fényűzése.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Kodály Zoltán 1989. *Visszatekintés. Hátrahagyott írások, beszédek, nyilatkozatok. III.* Budapest: Zeneműkiadó.
- Kosztolányi Dezső 1999. *Nyelv és lélek.* Budapest: Osiris Kiadó.
- Kosztolányi Dezső 2004. *Tükörfolyosó. Magyar írókról.* Budapest: Osiris Kiadó.
- Kraus, Karl 1986. *Aphorismen. Sprüche und Widersprüche. Pro domo et mundo. Nachts.* Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Lacan, Jacques 1975. Die Stellung des Unbewußten. In *Schriften II.* Olten, Freiburg: Walter.
- Márai Sándor 1991. *Föld, föld!...* Budapest: Akadémiai Kiadó, Helikon.
- Margócsy István 1995. „Névszón ige”. Vázlat az újabb magyar költészet két nagy poétikai tendenciájáról. *Jelenkor* 1: 18–19.
- Mauthner, Fritz 1906². *Beiträge zu einer Kritik der Sprache. Bd. I.* Stuttgart, Berlin: Cotta.
- Nagy Gábor 2009. Irodalomelmélet az irodalom történetében. In Ács Margit (szerk.): *Irodalom a történelemben – irodalomtörténet.* Budapest: MMA Alapítvány. 86–92.

- Nemes Nagy Ágnes 1982. *Metszetek*. Budapest: Magvető Kiadó. [Első megjelenés: *Kortárs* 1980 (12): 1971–1987.]
- Ong, Walter J. 2010. *Szóbeliség és írásbeliség*. Budapest: AKTI, Gondolat Kiadó.
- Papp Ágnes Klára 2014. Paródia, maszk és nyelv. Weöres karneváli szemléletmódjának kérdéséhez. In Bartal Mária – Kulcsár-Szabó Zoltán – Palkó Gábor (szerk.): *„tánc volnék, mely önmagát lejtí”*: *Tanulmányok Weöres Sándorról*. Budapest: PIM. 1231–129.
- Papp Endre 2009. „Rút sybarita váz”. A nemzetnélküliség programja. *A magyar irodalom történeteiben*. In Ács Margit (szerk.): *Irodalom a történelemben – irodalomtörténet*. Budapest: MMA Alapítvány. 39–52.
- Simonyi Zsigmond 1889. *A magyar nyelv I. A magyar nyelv élete*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Simonyi Zsigmond 1905. *A magyar nyelv*. Budapest: Athenaeum.
- Sütő András 1978. *Anyám könnyű álmot ígér*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Szilágyi Ákos 1975. A Weöres-i magatartás. *Kritika* 9: 21.
- Tandori Dezső 1973. *Egy talált tárgy megtisztítása*. Budapest: Magvető.
- Thienemann Tivadar 2010. *Az utókor címére. Életrajzi feljegyzések*. Pécs: Pro Pannónia.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2007. Az irodalmi nyelv. In Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *A magyar irodalom története II: 1800-tól 1919-ig*. Budapest: Gondolat Kiadó. 272–286.
- Veszelszki Ágnes 2014. A slam poetry mint sajátos szövegalkotó gyakorlat. In Bárdosi Vilmos (szerk.): *Szövegalkotó gyakorlatok, nyelvteremtő praktikák*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 203–217.
- Weöres Sándor 1977. *Három veréb hat szemmel*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

VI. A MAGYAR NYELV KÜLFÖLDÖN

